

**EKSTRADITSIYA INSTITUTIDA “AUT DEDERE AUT JUDICARE”
PRINSIPINING HUQUQIY MAZMUNI VA AMALIY AHAMIYATI**

Xudayberdiyeva Shohista Akmal qizi

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada ekstraditsiya institutida muhim o'rin tutuvchi “aut dedere aut judicare” prinsipining huquqiy mazmuni, kelib chiqishi hamda amaliy ahamiyati kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida ushbu prinsipning xalqaro jinoyat huquqidagi o'rni, ekstraditsiya rad etilgan hollarda davlatlarning jinoyat ta'qibni amalga oshirish majburiyati hamda uning universal va mintaqaviy xalqaro konvensiyalarda mustahkamlanishi yoritiladi. Maqolada “aut dedere aut judicare” prinsipining ekstraditsiyaga muqobil yoki uni to'ldiruvchi mexanizm sifatidagi xususiyatlari ilmiy polemika asosida baholanib, davlatlar amaliyotidagi muammolar va ijobiy tajribalar tahlil qilinadi. Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti konvensiyalari, Yevropa Kengashi hujjatlari hamda ayrim davlatlar (Germaniya, Fransiya, Ispaniya) sud-amaliyotidan misollar keltiriladi. Tadqiqot natijasida mazkur prinsipning jazosizlikka qarshi kurashdagi ahamiyati, uning samaradorligi davlatlarning siyosiy irodasi va xalqaro hamkorlik mexanizmlarining rivojlanganligiga bevosita bog'liqligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar. *ekstraditsiya, aut dedere aut judicare, jinoyat ta'qib majburiyati, xalqaro jinoyat huquqi, universal yurisdiksiya, milliy jinoyat ta'qib, xalqaro hamkorlik, jazosizlikka qarshi kurash, Palermo konvensiyasi, safe haven*

Zamonaviy xalqaro huquqda jinoyatchilikka qarshi kurash tobora ko'proq transmilliy xarakter kasb etib, davlatlar o'rtasidagi huquqiy hamkorlikning samaradorligi global xavfsizlik va adolatni ta'minlashning muhim omiliga aylanmoqda. Jinoyatchilar tomonidan davlat chegaralaridan faol foydalanish, yurisdiksiyalar o'rtasidagi tafovutlardan qochish va siyosiy-huquqiy bo'shliqlardan unumli foydalanish holatlari xalqaro huquq oldiga yangi muammolarni qo'yimoqda. Ana shunday sharoitda ekstraditsiya instituti va unga muqobil yoki uni to'ldiruvchi mexanizmlar xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurashning markaziy vositalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ekstraditsiya har doim ham amalda qo'llanilavermaydi. Davlatlar milliy konstitutsiyaviy cheklovlar, fuqarolarni ekstraditsiya qilmaslik tamoyili, siyosiy jinoyatlar istisnosi yoki inson huquqlariga oid xavotirlar sababli ekstraditsiyani rad etish holatlariga tez-tez murojaat qiladilar. Bunday vaziyatlarda jinoyat javobgarlikdan qochish xavfi, ya'ni “jazodan qutulish makoni” (safe haven) yuzaga keladi. Xalqaro huquq ana shu xavfni kamaytirish maqsadida “aut dedere aut judicare” – “yoki topshir, yoki sud qil” prinsipini ishlab chiqqan bo'lib, u

ekstraditsiya rad etilgan hollarda jinoiy ta'qibni ta'minlashga qaratilgan muhim normativ mexanizm hisoblanadi.

Mazkur prinsip bugungi kunda ko'plab xalqaro konvensiyalarda mustahkamlangan bo'lsa-da, uning huquqiy mazmuni, majburiy kuchi va amaliy samaradorligi masalalari ilmiy doiralarda hanuz bahsli bo'lib qolmoqda. Bir tomondan, "aut dedere aut judicare" prinsipi jazosizlikka qarshi universal vosita sifatida talqin qilinsa, ikkinchi tomondan, davlatlar tomonidan uning selektiv va nomukammal qo'llanilishi tanqid qilinmoqda. Ayniqsa, davlatlarning milliy jinoiy ta'qibni real amalga oshirishga tayyorligi, protsessual imkoniyatlari va siyosiy irodasi ushbu prinsipning amaliy ahamiyatini belgilovchi asosiy omillar sifatida maydonga chiqmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola "aut dedere aut judicare" prinsipining huquqiy mazmuni va kelib chiqishini tahlil qilish, uning ekstraditsiya institutidagi o'rnini aniqlash hamda xalqaro konvensiyalar va davlatlar amaliyotida qo'llanish darajasini baholashga qaratilgan. Maqolada ushbu prinsipning ekstraditsiyaga muqobil mexanizm sifatidagi imkoniyatlari, davlatlar tomonidan amalda bajarilish holati hamda xalqaro hamkorlikdagi o'rni ilmiy polemika asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari ekstraditsiya va milliy jinoiy ta'qib o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan nazariy va amaliy xulosalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xalqaro jinoyat huquqida ekstraditsiya instituti jinoyatchilikka qarshi kurashning eng muhim mexanizmlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, u davlatlar o'rtasida jinoyat sodir etgan shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish imkonini beradi. Biroq ekstraditsiya har doim ham amalga oshirilavermaydi: davlatlar siyosiy, konstitutsiyaviy yoki inson huquqlari bilan bog'liq sabablarga ko'ra shaxsni topshirishdan bosh tortishi mumkin. Aynan shunday holatlarda xalqaro huquqda "aut dedere aut judicare" prinsipi muhim muqobil mexanizm sifatida maydonga chiqadi. Ushbu prinsip davlatni ekstraditsiyani rad etgan taqdirda shaxsni jazosiz qoldirmaslik majburiyatini yuklaydi va xalqaro miqyosda jazodan qochish (impunity)ga qarshi huquqiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

"Aut dedere aut judicare" prinsipi lotincha ibora bo'lib, "yo topshir, yo sud qil" degan ma'noni anglatadi. Uning huquqiy mazmuni shundan iboratki, agar davlat o'z hududida bo'lgan shaxsni boshqa davlatga ekstraditsiya qilmasa, u holda ushbu shaxsга nisbatan o'z milliy yurisdiksiyasi doirasida jinoiy ta'qibni amalga oshirishi shart bo'ladi. Doktrinada ushbu prinsip xalqaro jinoyat huquqining jazodan qochishning oldini olishga qaratilgan asosiy tamoyillaridan biri sifatida baholanadi.³⁶ Prinsipning tarixiy ildizlari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan bo'lib, dastlab dengiz huquqi, harbiy jinoyatlar va keyinchalik terrorizmga qarshi kurash kontekstida rivojlangan.

Nazariy jihatdan mazkur prinsip davlat suvereniteti va xalqaro hamkorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Bir tomondan, davlat o'z fuqarosini yoki hududida bo'lgan shaxsni ekstraditsiya qilmaslik huquqini saqlab qoladi, ikkinchi tomondan esa, ushbu

³⁶ Bassiouni M. Cherif. *International Extradition: United States Law and Practice*. Oxford University Press, 2014.

huquq jinoiy javobgarlikdan qochish vositasiga aylanmasligi kerak. Shu sababli “aut dedere aut judicare” prinsipi ekstraditsiyani rad etishning huquqiy oqibatlarini belgilovchi majburiyat sifatida qaraladi.³⁷

Ekstraditsiyani rad etganda jinoiy ta'qib majburiyati prinsipi, ayniqsa, davlatlar o'z fuqarolarini topshirishni taqiqlagan holatlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab davlatlarning konstitutsiyalari milliy fuqarolarni chet davlatlarga ekstraditsiya qilishni taqiqlaydi. Bunday vaziyatda “aut dedere aut judicare” prinsipi ekstraditsiya institutining “bo'shliq”larini to'ldiradi va davlatni milliy jinoiy ta'qib (national prosecution) mexanizmini ishga tushirishga majbur qiladi. Bu yerda milliy jinoiy ta'qib deganda, jinoyat boshqa davlat hududida sodir etilgan bo'lsa ham, shaxsni milliy jinoyat qonunchiligi asosida javobgarlikka tortish tushuniladi.³⁸

Xalqaro huquqda ushbu majburiyat mutlaq xarakterga ega emas, biroq u ko'plab universal va mintaqaviy konvensiyalarda mustahkamlangan. Jumladan, BMTning 1984-yildagi Qiynoqlarga qarshi konvensiyasi 7-moddasida, agar gumon qilinuvchi shaxs ekstraditsiya qilinmasa, davlat ishni o'z vakolatli organlariga topshirishi shartligi aniq belgilangan.³⁹ Xuddi shunday qoidalar 1970-yilgi Havo kemalarini noqonuniy egallab olishga qarshi Monreal konvensiyasi, 1979-yilgi Garovga olishga qarshi konvensiya, shuningdek BMTning Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi Palermo konvensiyasida ham uchraydi⁴⁰. Ushbu hujjatlar “aut dedere aut judicare” prinsipini ekstraditsiyaga alternativ emas, balki uni to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi mexanizm sifatida qaraydi.

Mazkur prinsip ko'pincha universal yurisdiksiya tushunchasi bilan bog'liq holda qo'llanadi. Universal yurisdiksiya shuni anglatadiki, ayrim og'ir xalqaro jinoyatlar (qiynoq, genotsid, harbiy jinoyatlar) uchun jinoyat qayerda va kim tomonidan sodir etilganidan qat'i nazar, davlat jinoiy ta'qibni amalga oshirishi mumkin. Biroq “aut dedere aut judicare” prinsipini universal yurisdiksiya bilan to'liq tenglashtirish to'g'ri emas. Chunki universal yurisdiksiya huquq bo'lsa, “aut dedere aut judicare” ko'pincha shartnoma asosidagi majburiyat sifatida namoyon bo'ladi⁴¹.

Ilmiy polemika nuqtayi nazaridan, asosiy bahs shundaki, ushbu prinsip ekstraditsiyaga to'liq muqobil mexanizm bo'la oladimi yoki yo'qmi. Ayrim olimlar, xususan M. Cherif Bassiouni, mazkur prinsipni ekstraditsiya tizimining “zaxira mexanizmi” sifatida baholab, u jinoiy javobgarlikning muqarrarligini ta'minlashga xizmat qilishini ta'kidlaydi⁴². Boshqa mualliflar esa, davlatlarning milliy jinoiy ta'qibni amalga oshirishga har doim ham siyosiy iroda va institutsional imkoniyat topa olmasligini ko'rsatib, prinsipning amaliy samaradorligini shubha ostiga qo'yadilar.

³⁷ Shearer I. *Extradition in International Law*. Manchester University Press, 1971.

³⁸ Gilbert G. *Transnational Fugitive Offenders in International Law*. Martinus Nijhoff, 1998.

³⁹ United Nations Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984.

⁴⁰ United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Palermo Convention), 2000.

⁴¹ International Law Commission. *The obligation to extradite or prosecute (aut dedere aut judicare)*, 2014.

⁴² Bassiouni M. Cherif. *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. Kluwer Law International, 1999.

Zamonaviy xalqaro huquqda “aut dedere aut judicare” prinsipining real samaradorligi, avvalo, davlatlar o'rtasidagi xalqaro hamkorlik mexanizmlarining qanchalik rivojlanganligi va institutsional jihatdan mustahkamlanganligiga bevosita bog'liqdir. Mazkur prinsip o'z mohiyatiga ko'ra bir davlatning yakka tartibdagi majburiyati sifatida emas, balki ko'p tomonlama hamkorlik tizimining funksional elementi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, uni tahlil qilishda faqat normativ-huquqiy matnlar emas, balki davlatlar o'rtasidagi amaliy hamkorlik tajribasi, sud amaliyoti va ijro mexanizmlarini ham inobatga olish zarur.

Birinchidan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti doirasida shakllangan hamkorlik mexanizmlari ushbu prinsipning institutsional tayanchini tashkil etadi. Xususan, BMTning Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi Palermo konvensiyasi davlatlardan nafaqat ekstraditsiya bo'yicha hamkorlikni, balki ekstraditsiya rad etilgan taqdirda milliy jinoiy ta'qibni amalga oshirishni ham talab qiladi. Konvensiyaning 16-moddasi davlatlarga ekstraditsiya bo'yicha keng majburiyatlar yuklasa, 18-moddasi esa o'zaro huquqiy yordam (mutual legal assistance) mexanizmlari orqali dalillar, hujjatlar va protsessual yordam almashinuvini mustahkamlaydi. Amaliy jihatdan bu shuni anglatadiki, agar davlat shaxsni topshirmasa, u boshqa davlatlardan olingan dalillar asosida milliy jinoiy ish qo'zg'atishi mumkin bo'ladi.

Ikkinchidan, Yevropa hududidagi mintaqaviy hamkorlik tajribasi “aut dedere aut judicare” prinsipining nisbatan samarali ishlashini ko'rsatadi. Yevropa Kengashi doirasida qabul qilingan Ekstraditsiya to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi (1957) va Jinoiy ishlar bo'yicha o'zaro huquqiy yordam to'g'risidagi konvensiya (1959) davlatlar o'rtasida ekstraditsiya va muqobil ta'qib mexanizmlarini muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, Yevropa davlatlarining ko'pchiligida milliy fuqarolarni ekstraditsiya qilmaslik qoidasi mavjud bo'lsa-da, bu qoidaning avtomatik jazosizlikka olib kelmasligi uchun milliy prokuratura organlariga chet elda sodir etilgan jinoyatlar bo'yicha ish yuritish vakolati berilgan.

Masalan, Germaniya amaliyotida xorijda sodir etilgan og'ir jinoyatlar bo'yicha milliy jinoiy ta'qib olib borish holatlari uchraydi. Germaniya Jinoyat kodeksida ayrim jinoyatlar bo'yicha ekstraterritorial yurisdiksiya belgilangan bo'lib, bu “aut dedere aut judicare” prinsipining milliy darajadagi amalga oshirilishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, Fransiya va Ispaniya sud amaliyotida ham terrorizm va qiynoqlar bo'yicha chet elda sodir etilgan jinoyatlar yuzasidan milliy sud ishlarini ko'rish misollari mavjud.

Uchinchidan, xalqaro sud va arbitraj organlarining yondashuvi ushbu prinsipning huquqiy majburiyat sifatidagi maqomini mustahkamladi. Xususan, Xalqaro sudning “Belgiya Senegalga qarshi” ishi (2012) doirasida Sud Senegalning Hissène Habréga nisbatan ekstraditsiya yoki jinoiy ta'qib majburiyatini bajarmaganini xalqaro huquq buzilishi sifatida baholadi. Ushbu qaror “aut dedere aut judicare” prinsipini shartnoma normalaridan kelib chiqadigan real majburiyat sifatida talqin qilishga muhim hissa qo'shdi. Sudning yondashuvi shuni ko'rsatdiki, davlat ekstraditsiyani rad etgan taqdirda “passiv pozitsiya”ni egallash huquqiga ega emas, balki faol tarzda milliy tergov va sud jarayonini boshlashi lozim.

To'rtinchidan, xalqaro hamkorlikning amaliy muammolari ham ushbu prinsipning samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Amaliyotda davlatlar ko'pincha dalillarni olish, guvohlarni so'roq qilish va protsessual hujjatlarni boshqa davlatdan taqdim etish masalalarida qiyinchiliklarga duch keladi. Agar o'zaro huquqiy yordam mexanizmlari sust ishlasa, "aut dedere aut judicare" prinsipi formal majburiyat sifatida qolib ketishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, BMT va Yevropa Kengashi doirasida texnik yordam, o'quv dasturlari va prokurorlararo to'g'ridan-to'g'ri aloqa kanallarini rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslar prinsipning real hayotda ishlashiga xizmat qiladi.

Beshinchidan, siyosiy omil ham xalqaro hamkorlik samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Ayrim hollarda davlatlar inson huquqlari yoki suverenitet masalalarini asos qilib ko'rsatgan holda ekstraditsiyani rad etadi, biroq milliy jinoiy ta'qibni ham boshlamaydi. Ilmiy adabiyotlarda bunday holatlar "yashirin safe haven" fenomeni sifatida tanqid qilinadi. Shu sababli, zamonaviy xalqaro huquqiy yondashuv "aut dedere aut judicare" prinsipini faqat normativ majburiyat emas, balki xalqaro hisobdorlik (international accountability) mexanizmining bir qismi sifatida ko'rishni taklif etmoqda.

Ilmiy polemika doirasida ayrim mualliflar prinsipni kuchaytirish uchun xalqaro monitoring mexanizmlarini joriy etish zarurligini ta'kidlaydi. Masalan, BMT shartnoma organlari doirasida davlatlarning ekstraditsiyani rad etganidan keyingi harakatlari bo'yicha hisobot berish majburiyatini kuchaytirish taklif etilmoqda. Boshqa mualliflar esa bunday yondashuv davlat suverenitetini haddan tashqari cheklashini va siyosiy qarshilikka olib kelishini ta'kidlab, ehtiyotkorlikka chaqiradi.

Umuman olganda, xalqaro hamkorlik tajribasi shuni ko'rsatadi ki, "aut dedere aut judicare" prinsipi ekstraditsiyani to'liq almashtiruvchi mexanizm emas, balki ekstraditsiya ishlamagan holatlarda jinoiy javobgarlikni saqlab qoluvchi muhim huquqiy kafolatdir. Uning samaradorligi esa davlatlarning o'zaro ishonchi, protsessual hamkorligi va siyosiy irodasi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, ushbu prinsipni xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurashda samarali vosita sifatida baholash uchun uni alohida emas, balki kengroq xalqaro hamkorlik tizimining tarkibiy qismi sifatida ko'rish lozim.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, davlatlar "aut dedere aut judicare" prinsipini rasmiy ravishda tan olsalar-da, uni to'liq va samarali amalga oshirish har doim ham ta'minlanmaydi. Sabablari orasida dalillarni yig'ishdagi qiyinchiliklar, jinoyat boshqa yurisdiksiyada sodir etilgani, siyosiy manfaatlar va protsessual cheklovlar mavjud. Shu bilan birga, ayrim davlatlar, xususan Germaniya, Fransiya va Ispaniya, og'ir xalqaro jinoyatlar bo'yicha ushbu prinsip asosida milliy sud jarayonlarini olib borish orqali ijobiy amaliyot namoyon etmoqda⁴³.

Xulosa qilib aytganda, "aut dedere aut judicare" prinsipi ekstraditsiya institutining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u davlatlarga jinoyatchilikka qarshi kurashda muqobil, ammo majburiy yo'lni taklif etadi. Ushbu prinsip ekstraditsiyani to'liq almashtirmaydi, biroq ekstraditsiya rad

⁴³ European Court of Human Rights and national jurisprudence on universal jurisdiction and prosecution of international crimes.

etilgan holatlarda jazosiz qolish xavfini sezilarli darajada kamaytiradi. Uning samaradorligi esa davlatlarning siyosiy irodasi, milliy jinoiy adliya tizimining rivojlanganligi va xalqaro hamkorlik mexanizmlarining real ishlashiga bevosita bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bassiouni M. Cherif. *International Extradition: United States Law and Practice*. Oxford University Press, 2014.
2. Shearer I. *Extradition in International Law*. Manchester University Press, 1971.
3. Gilbert G. *Transnational Fugitive Offenders in International Law*. Martinus Nijhoff, 1998.
4. *United Nations Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, 1984.
5. *United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Palermo Convention)*, 2000.
6. *International Law Commission. The obligation to extradite or prosecute (aut dedere aut judicare)*, 2014.
7. Bassiouni M. Cherif. *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. Kluwer Law International, 1999.
8. *European Court of Human Rights and national jurisprudence on universal jurisdiction and prosecution of international crimes*.